

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Підручник

За редакцією професора
В. Д. Гончаренка

Видання друге, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2019

УДК 340.15(477)(075)
I-90

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 3 від 25 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти:

В. Є. Кириченко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України;

А. І. Козаченко – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Колектив авторів:

В. Д. Гончаренко, доктор юридичних наук, професор – розділи 1; 2; 6 (§ 1, §2 (2.1)); 9; 10; 14; 15; 16; 17; висновки;

В. М. Єрмолаєв, доктор юридичних наук, професор – розділи 4; 5 (§ 3); 13;

В. О. Рум'янцев, доктор юридичних наук, професор – розділи 3; 8; 11;

Є. О. Васильєв, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 7;

С. І. Власенко, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 12;

І. М. Скуратович, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 5 (§ 1–2; § 4);

М. М. ШEVERDIN, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 6 (§ 2 (2.2));

Д. А. Шигаль, кандидат юридичних наук, доцент – вступ

Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, І-90 В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Харків : Право, 2019. – 552 с.

ISBN 978-966-937-711-1

У підручнику викладено матеріал з фундаментального курсу історії держави і права України, який вивчається у закладах вищої освіти країни. Висвітлюється суспільний, державний лад і право за багатомілітарну історію українського державотворення.

Для викладачів, студентів, аспірантів юридичних закладів вищої освіти, а також усіх, кому цікава історія держави і права України.

УДК 340.15(477)(075)

© Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. та ін., 2013

© Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. та ін., переробка і доповнення, 2019

© Видавництво «Право», 2019

ISBN 978-966-937-711-1

Вступ

Предмет історії держави і права України. Історія держави і права України вивчає найголовніші закономірності виникнення, розвитку і занепаду державно-правових систем, що існували та змінювали одна одну на території України. Будучи доволі динамічною наукою, історія держави і права України намагається виявити глибинні, фундаментальні причини трансформації українських державно-правових інститутів та з'ясувати наслідки їх історичного генезису.

Отже, предметом історії держави і права України є пізнання процесів виникнення, трансформації та подальшого розвитку державно-правових форм та інститутів, що функціонували на українських землях, а також вивчення правового статусу конкретних державних органів, верств населення, джерел права і правових систем у певному історичному просторі та хронологічній послідовності.

Історія держави і права України тісно пов'язана з історією України, яка вивчає загальне історичне минуле українського народу, зокрема, розвиток його економіки, культури, науки, соціальних, ідеологічних та політичних явищ і процесів. Незважаючи на те, що ці навчальні дисципліни обидві досліджують українську історію, історія держави і права України зберігає свою самостійність. Пов'язано це з тим, що предмет останньої становлять такі чітко окреслені явища, як держава і право. Всі інші феномени у їх історичному контексті, такі як економіка, соціум, релігія, культура та ін., вивчаються історією України та є основою для аналізу відповідних державно-правових процесів в рамках історії держави і права України.

Методи дослідження історії держави і права України вивчаються методологією науки історії держави і права. Згідно до її основних положень методом є певна послідовність дій, прийомів, операцій, виконання яких необхідне для досягнення заздалегідь поставленої мети, наприклад, для отримання нових знань або уточнення вже існуючих уявлень про ті або інші події. Науковий метод можна визначити і як сукупність принципів і правил, знарядь та

інструментів, що забезпечують взаємодію суб'єкта з об'єктом пізнання, з метою вирішення поставлених дослідницьких завдань.

До основних методів історії держави і права України відносяться історичний, логічний, статистичний, порівняльно-історичний та історико-типологічний тощо.

Історичний і логічний методи. У пізнавальній діяльності ці два методи виступають у своїй діалектичній єдності. Історичний метод передбачає конкретне історичне дослідження певного етапу виникнення та розвитку держави і права України. Важливим аспектом такого дослідження є логічний аналіз змісту історичного процесу та присутніх йому причинно-наслідкових зв'язків. У змістовному аспекті історичний метод розкриває конкретні історико-правові явища та їх розвиток у часовому вимірі, а логічний метод розкриває внутрішню сутність цих явищ та їх розгортання переважно у просторі.

Статистичний метод. В історії держави і права України статистичний метод використовується при дослідженні кількісних аспектів історичного процесу, коли об'єкту дослідження властиві масові числові показники. Кількісні характеристики досліджуваного об'єкту дозволяють виявити такі його важливі сторони, як розповсюдженість того або іншого явища, темпи розвитку, тривалість та ін. Як правило, оброблені кількісні показники отримують своє вираження у вигляді таблиць, графіків, схем та ін.

Порівняльно-історичний метод давно застосовується в історико-правових дослідженнях і є, мабуть, найбільш розповсюдженим методом спеціально-наукового пізнання. Порівняльно-історичний метод має досить великі пізнавальні можливості й дає можливість розкривати сутність порівнюваних державно-правових явищ через вивчення їх схожості та відмінностей.

Історико-типологічний метод своєю метою має розбиття або впорядкування певної сукупності історико-правових об'єктів та явищ на якісно визначені типи на підставі властивих їм загальних істотних ознак. Історичний процес у всіх своїх проявах являє собою не лише простий послідовний перебіг подій, а й має також певні стадії. Виокремлення цих стадій є важливим завданням історико-типологічного методу.

Періодизація історії держави і права України дозволяє розглядати весь історичний шлях, пройдений українським народом, у вигляді певних етапів, або періодів, у межах яких вивчаються відповідні державно-правові явища і процеси. Виокремлюють декілька основних підходів до періодизації історії держави і права України:

1) хронологічний – згідно до цього підходу історія держави і права України вивчається у межах таких великих часових етапів, як первісна епоха, стародавній світ, середньовіччя, новий і новітній часи;

2) формаційний – за цим підходом принципове значення має відокремлення рабовласницького, феодалного, капіталістичного та соціалістичного періодів розвитку українських держави і права;

3) цивілізаційний – цей підхід до періодизації історії держави і права України отримав розповсюдження порівняно нещодавно і полягає у тому, що конкретний період історичного розвитку визначається не стільки об'єктивно-матеріальними, скільки ідейно-духовними та культурологічними чинниками.

У представленому підручнику періодизація історії держави і права України загалом відповідає його змісту, кожний розділ якого характеризує один з основних періодів українського державно-правового розвитку.

Автори підручника висловлюють щиру подяку рецензентам та сподіваються, що він стане корисним для студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, а також усіх, хто цікавиться історією українського державотворення.

Розділ 1

Становлення і розвиток держави і права Київської Русі (VI — початок XII ст.)

§ 1. Виникнення державності східних слов'ян.

Утворення держави Київська Русь

До середини I тис. н. е. слов'яни як одне з найбільших утворень давньоєвропейського населення, що сформувалося в середині I тис. до н. е., займало територію, котра простягалася між Ельбою на заході, Волго-Окським межиріччям на північному сході, озером Ільмень на півночі і Північним Причорномор'ям на півдні. З масштабами розселення слов'янських племен пов'язаний процес їх диференціації, наслідком якої стала поява східних, західних та південних слов'ян¹.

Писемні джерела початку нашої ери називали слов'ян венедями, які в I ст. н. е. заселяли Східну і Центральну Європу між Дніпром на сході і Одером на заході. На півночі територія розселення венедів досягла лівобережжя Прип'яті, на півдні — рубежів Лісостепу і Степу. Вони вели осілий спосіб життя і займалися орним землеробством. У писемних джерелах VI ст. містяться відомості про антів (східні слов'яни-венеди), які у II–V ст. проживали між Дніпром і Дністром та на сході від Дніпра. Анти знали орне землеробство, осіле скотарство, видобування й обробіток заліза, ткацтво. У них відбувався процес розпаду старих родових общин, на зміну яким приходила нова територіальна сільська община. У сільській територіальній общині вирізнялися окремі заможні сім'ї, які мали у власності певне майно. З'являлась соціальна верхівка, яка складалася з різних осіб, у тому числі і з вождів племен. Писемні зарубіжні джерела називали цих вождів «королями»,

¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев: 1990. С. 255.

«старійшинами», «вельможами», які вирізнялися своїм майновим становищем.

У V ст. розпочався процес об'єднання слов'янських племен у союзи племен. На чолі цих союзів стояли вожді, яких називали «рексами», «ріксами» і яким належала вища влада. У готського історика Йордана є згадка про антського вождя кінця IV ст. Божа. Найближче оточення Божа становили 70 «вельмож» — рада племінного союзу. Скликалися і народні збори. Анти мали сильну військову організацію. Поступово влада вождів посилювалася, що поглиблювало майнову і соціальну диференціацію суспільства. Формою управління у антив була так звана військова демократія.

З VII ст. термін «анти» не згадується у писемних джерелах. Тепер у них вживаються такі найменування, як «слов'яни», «склавени», «склавіни». Карту розміщення східних слов'ян у другій половині I тис. знаходимо у «Повісті временних літ» літописця Нестора. Так, на Правобережжі середньої течії Дніпра жили поляни з центром у Києві; на північ і захід від полян, між річками Россю і Прип'яттю — деревляни з центром у Іскоростені; на північ від полян і древлян, на Лівобережжі Прип'яті — дреговичі; на захід від полян, за верхньою течією Південного Бугу — бужани й волиняни; південніше полян, у Південному Подніпров'ї — уличі, а ще далі на південний захід, у басейні Дністра — тиверці; у Закарпатті — білі хорвати; на лівому березі Дніпра, у басейні річок Сули, Сейму, Десни, сягаючи на сході Сіверського Дінця, — сіверяни; на північ від сіверян, між верхньою течією Дніпра і Сожа — радимичі; на північ від радимичів, у верхів'ях Волги, Дніпра й Двини — кривичі з центром у Смоленську; в басейні Західної Двини, по річці Полоті — полочани; у районі озера Ільмень — ільменські словени; на решті, на крайньому сході регіону розміщення східних слов'ян жили в'ятичі, які займали басейн верхньої і середньої течії Оки й Москва-ріки.

Археологічні розкопки та інші джерела дають уявлення про високий рівень економічного розвитку східних слов'ян у VII–VIII ст. Домінувало орне господарство, на його основі розвивалося скотарство. Зростала продуктивність праці, яка обумовила можливість індивідуалізації виробництва. Дедалі більше розвивалися ремесла. У VII–VIII ст. починають інтенсивно розвиватися зовнішні економічні зв'язки східних слов'ян.

Економічний прогрес у східних слов'ян був рушійною силою їхнього суспільного розвитку. За умови існування індивідуальних гос-

подарств додатковий продукт ставав власністю виробника і міг бути джерелом збагачення. Так виникла спочатку майнова, а потім і соціальна нерівність. Відбувався активний процес соціального розширення сільської територіальної общини («миру», «верві») як союзу індивідуальних господарств. Майнова нерівність її членів дедалі більше поглиблювалася. Формувалася соціальна верхівка суспільства, яка поступово привласнювала собі право збирати серед членів общини певну частку продуктів на загальні потреби общини й розпоряджатися ними. У процесі становлення феодального суспільства цей звичай перетворився на регулярне збирання данини на користь феодалів, що стало початковою формою експлуатації, найбільш ранньою формою продуктивної ренти. Патріархальне рабство, яке існувало у східних слов'ян, не переросло у рабовласницьку формацію. Вони перейшли від первіснообщинного ладу до феодального, що мало своє підґрунтя.

На основі змін у соціально-економічному устрої східних слов'ян відбувалося формування державності, одним із етапів якого був процес утворення союзів племен. Названі у давньому літописі поляни, древляни, уличі, тиверці, бужани, волиняни, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські словени утворювали союзи племен, територія яких була досить значною.

Союзи племен об'єднували декілька племен, формою організації управління в яких була військова демократія, з поступовим посиленням ролі військового ватажка. Військовою силою союзу племен були всі боєздатності чоловіки. Поступово складається такий інститут, як дружина, — постійна організація професійних воїнів, котра підпорядковувалася військовому ватажку. Але при цьому тривалий час зберігалися народні збори і рада старійшин. У той же час народні збори перетворилися у зібрання воїнів, якому оточений професійною дружиною військовий ватажок нав'язував свої рішення. Під його впливом перебувала і рада старійшин. Тобто військова демократія поступово переростала у військово-ієрархічне правління — князівство. У союзах племен — князівствах органи суспільного самоврядування вже перетворилися в органи панування та пригнічення. Військовий ватажок великого союзу племен став управителем — князем. Близьке оточення князя складали його радники і намісники. У його підпорядкуванні перебувала дружина — військова сила, спираючись на яку князь здійснював функції придушення опору населення, ведення загарбницьких та оборонних воєн.

У VIII ст. в умовах необхідності забезпечення успішної боротьби з кочівниками у Середньому Придніпров'ї декілька союзів племен — князівств об'єдналися в союз союзів під назвою «Русь», центром якого став полянський Київ. Великими об'єднаннями східнослов'янських племен ще до нашестя аварів були дулібо-волинський союз, а також три союзи племен псковських, смоленських і полоцьких кривичів. Про формування у східних слов'ян об'єднань із кількох союзів племен говорять арабські джерела. Мова йшла про три політичних центри, а саме: Куябу, Славію та Артанію.

На стику VIII–IX ст. придніпровський союз союзів племен «Русь» переростає у ще сильніше об'єднання під назвою «Руська земля», в якому об'єдналася значна кількість союзів племен. Згідно з літописом, це Русь, поляни, древляни, полочани, дреговичі, сіверяни. Правила у цьому державному об'єднанні, на думку вчених, династія Кия, представниками якої у середині IX ст. були князі Аскольд і Дір. Крім утворення держави «Руська земля» з центром у Києві на чолі з полянами, відбулося об'єднання північної частини східнослов'янських племен навколо Новгороду на чолі зі словенами. Наприкінці IX ст. утворилася велика українська держава — Київська Русь внаслідок об'єднання під владою Києва двох величезних слов'янських політичних центрів — Київського і Новгородського. Ця подія відбулася, згідно з літописом, у 882 р. і традиційно вважається датою утворення зазначеної держави. Утворення держави Київська Русь обумовлювалося об'єктивними чинниками, насамперед територіальною, етнічною, культурною спільністю східних слов'ян, їхніми економічними зв'язками, прагненням об'єднати всі сили в боротьбі зі спільними зовнішніми ворогами. У той же час в історіографії існує норманська теорія походження цієї держави — напрям, основою якого є твердження, що провідну роль в утворенні держави Київська Русь відіграли варязькі (норманські) князі. Підставою для висновку про те, що ця держава сформувалася не як закономірний результат внутрішнього соціально-економічного розвитку у східних слов'ян, а була утворена прибулими зі Скандинавії, став запис у «Повісті временних літ» про покликання 862 р. на Русь князів варязького походження Рюрика, Синуся і Трувора. Норманська теорія походження Київської Русі була сформульована ще у XVIII ст. німецькими істориками Г. З. Баєром, Г. Ф. Міллером, А. Л. Шльоцером, які працювали в Російській академії наук. На сьогоднішній день норманська теорія походження Київської

Русі є поширеною у країнах Західної Європи і США та існує у вигляді неонорманізму. Але є дослідники історії походження держави Київська Русь, які критично оцінюють норманську теорію і вважають її такою, що не відповідає історичному процесу утворення державності у східних слов'ян взагалі і виникнення держави Київська Русь зокрема. Процес утворення цієї держави, на їх думку, є результатом генезису феодалізму у східних слов'ян. Їхній суспільно-економічний лад і обумовив виникнення феодальної держави.

Не витримує критики точка зору, яка базується на теорії пантюркізму. Згідно з твердженням прихильників цієї теорії, династія київських князів була начебто тюркського походження, а держава Київська Русь була утворена відповідно Хазарським каганатом. «Заслугою» хазар було лише те, що вони підштовхували східних слов'ян консолідувати свої сили для боротьби за своє існування проти хазарської експансії.

У своєму розвитку Київська Русь пройшла такі основні етапи. На першому етапі (кінець IX—X ст.) вона була ранньофеодальною державою, у межах якої відбувалося становлення феодального суспільного ладу. У цей період в основному завершувався процес політичного розширення території держави, встановлювалися її державні кордони, відбувалося вдосконалення апарату влади. Наприкінці X — у першій половині XI ст. Київська Русь вступила в період свого розквіту, насамперед за часів великого київського князя Ярослава Мудрого. Однак у другій половині XI ст. почала виявлятися тенденція феодальної роздробленості, а наприкінці першої третини XII ст. українська держава — Київська Русь вступила у другий етап свого існування — етап феодальної роздробленості.

§ 2. Правове становище населення Київської Русі у другій половині IX — у першій третині XII ст.

Виникнення і розвиток феодалізму, який виявлявся насамперед у формуванні й зростанні феодального землеволодіння, обумовив появу панівної верхівки населення — феодалів, до якої входили київські князі, місцеві князі, бояри. Із уведенням християнства в Київській Русі великим феодалом стала церква. Відбувався процес формування духо-

венства, верхівку якого становили митрополит, єпископи та ігумени монастирів. Духовенство ділилося на біле (мирське) та чорне (монашеське). Адміністративним і господарським центром феодальних володінь був феодальний двір. У Київській Русі феодальне землеволодіння охоронялося законодавством. Так, «Руська Правда» передбачала накладання вельми великих штрафів (12 гривень) за порушення межі феодальної оранки.

Феодалі були пов'язані між собою системою васальних відносин, заснованих на ієрархічній структурі феодального землеволодіння. Система сюзеренітету-васалітету, основу якої становили економічні та політичні інтереси феодалів, забезпечувала їх консолідацію, сприяла їх єдності. Великий князь спирався на місцевих князів і бояр, а вони захищалися ним під час воєнних сутичок. За феодалами закріплювалися особисті привілеї, які забезпечувалися законодавчо. Так, згідно з «Руською Правдою», за вбивство княжих мужів стягувався штраф у розмірі 80 гривень, що вдвічі перевищувало штраф за вбивство простої вільної людини. Привілейоване становище феодалів визначалося і тим, що честь і гідність членів їх сімей захищалася церковним Статутом великого київського князя Ярослава Мудрого. Посилено охоронялися княжі мужі, як люди, наближені до одного з найбільших феодалів у Київській Русі. Так, за застосування до огнищанина без санкції князя випробування залізом («за муку») штраф був у чотири рази більшим, ніж за таке ж випробування смерда, що було закріплено у статті 38 Короткої Правди (далі — К. П.), та статті 78 Просторової Правди (далі — П. П.). Бояри і дружинники користувалися привілеями при передаванні майна у спадщину (статті 90, 91 П. П.). Відрізняло феодалів серед решти населення Київської Русі і те, що вони монополюючи володіли правом на землю, не платили данини, мали й інші привілеї, які існували в реальному житті, хоча і не були закріплені у правових джерелах того часу. Таким чином, у Київській Русі поступово відбувався процес формування станового ладу, тобто юридичного оформлення замкнутих груп населення.

Основну масу сільського і міського населення Київської Русі становили «люди». У «Руській Правді» короткої редакції під цим терміном значилися переважно селяни-общинники. Вільні селяни сплачували данину, яка була основною формою їх експлуатації. Після того як феодальний спосіб став панівним, а феодальна власність на землю — основою експлуатації безпосередніх виробників матеріальних благ,

термін «люди» набув значення феодально залежного населення. Воно експлуатувалося державою шляхом збирання данини, а також окремими феодалами шляхом примусу селян до обробітку землі феодала чи збирання оброку.

Феодали здійснювали постійний тиск на селянську общину шляхом захоплення общинних земель. Князі також передавали право збирання данини і судових штрафів разом із правом суду своїм васалам, що втягувало общину і її членів у сферу впливу окремих феодалів, які примушували членів общини бути від них залежними. Переходу вільних общинників до стану феодально залежних сприяло і розорення селян унаслідок стихійного лиха, неврожаю тощо. Посилення позазаконного примусу також підштовхувало вільних селян переходити під покровительство впливових феодалів, які примушували їх працювати на себе.

Особлива категорія населення Київської Русі — смерди, як свідчать давньоруські джерела, становили в XI–XIII ст. значну частину напівселянського феодально залежного населення. Смерди входили в систему князівського домену, про що свідчить включення їх, наприклад, «Руською Правдою» до переліку домінальних осіб (стаття 26 К. П.). Про такий статус смерда говорить також те, що особиста недоторканність смерда забезпечувалась «княжим словом» (стаття 78 П. П.). Будучи у правовому сенсі особисто вільним, смерд мав право переходити до сильного патрона. Князь наділяв смерда землею («село») за умови, що останній буде йому слугувати. У разі смерті смерда, який не мав синів, земля поверталася князю (стаття 90 П. П.). Право самостійно володіти господарством коштувало смердові сплатою князеві данини. Смерд, який завоював довіру князя, мав можливість стати міністеріалом — емцем, отроком, дитячим, старостою. Але смерд-боржник міг стати феодально залежним закупом.

Термін «закуп» неодноразово використовувався у «Руській Правді» для позначення феодально залежного населення Київської Русі. Ця пам'ятка права є основним джерелом вивчення інституту закупництва. У ній є компактна група статей (статті 56–64, 66 П. П.) під назвою «Статут про закупи». Закуп — це людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві позикодавця повернути одержану у нього «купу» (позику — борг під проценти). Закуп, який отримував позику під проценти, називався наймитом.